

AN'ANAVIY CHOLG'ULARNI TAKOMILLASHTIRISH HAMDA QAYTA ISHLASHDAGI KAMCHILIKLAR VA YUTUQLAR (DUTOR)

Professional ta'lim

(cholg'u ijrochiligi) yònalishi 3- bosqich talabasi

Ikromjonova Donoxon Ilhomjon qizi

Ilmiy rahbar: Abdullayev Zuxriddin Abdujabbor o'g'li

ANNOTATSIYA: Mazkur maqolada an'anaviy o'zbek cholg'ularidan biri bo'lgan dutorning takomillashtirilishi, qayta ishlanish jarayonlari, mavjud kamchiliklar va erishilgan yutuqlar ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda dutorning konstruktiv tuzilishi, akustik xususiyatlari, zamonaviy texnologiyalar asosida qayta ishlash usullari hamda ijrochilik imkoniyatlarini kengaytirish masalalari yoritilgan. Shuningdek, cholg'uni modernizatsiya qilish jarayonida uchraydigan texnik va ijrochilik muammolari, milliy an'analarni saqlab qolish masalalari ham ko'rib chiqilgan. Maqolada dutor cholg'usining milliy musiqa madaniyatidagi o'rni va uni rivojlantirish istiqbollari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: dutor, an'anaviy cholg'ular, modernizatsiya, qayta ishlash, akustik xususiyatlar, ijrochilik, milliy musiqa, cholg'u asboblari, musiqa merosi, innovatsion yondashuv.

ANNOTATION: This article analyzes the improvements, reconstruction processes, shortcomings, and achievements related to the dutor, one of the traditional Uzbek musical instruments. The study highlights the structural features of the dutor, its acoustic characteristics, modern reconstruction methods, and issues related to expanding performance capabilities. In addition, technical and performance-related problems encountered during modernization, as well as the preservation of national traditions, are discussed. The article also reveals the role of the dutor in national musical culture and its prospects for future development.

Keywords: dutor, traditional instruments, modernization, reconstruction, acoustic characteristics, performance, national music, musical instruments, musical heritage, innovative approach.

АННОТАЦИЯ: В данной статье научно анализируются процессы совершенствования, модернизации, недостатки и достижения, связанные с дутаром — одним из традиционных узбекских музыкальных инструментов. В исследовании рассматриваются конструктивные особенности дутара, его акустические свойства, современные методы обработки и вопросы расширения исполнительских возможностей. Также изучаются технические и исполнительские проблемы, возникающие в процессе модернизации, а также вопросы сохранения национальных традиций. В статье раскрывается значение

дугара в национальной музыкальной культуре и перспективы его дальнейшего развития.

Ключевые слова: дугар, традиционные инструменты, модернизация, обработка, акустические свойства, исполнительство, национальная музыка, музыкальные инструменты, музыкальное наследие, инновационный подход.

KIRISH: O‘zbek xalqining musiqa madaniyati juda uzoq tarixga ega. Tarixiy taraqqiyot davomida xalq mumtoz musiqasi, an’anaviy kasbiy musiqa, xalq bastakorlik yo‘llari, shuningdek, folklor -havaskorlik musiqiy merosi singari shaklan va usluban bir-biriga yaqin ijrochilik ko‘rinishlari bir-birini to‘ldirib keldi. Ushbu musiqiy merosimiz bugungi kunimizda ham ma’naviy madaniyatimizning bir bo‘lagi sifatida namoyon bo‘lmoqda. An’anaviy musiqa va qo‘shiqlarimiz odamlarni hamisha iymonga, mehroqibatga, odamiylikka chorlab kelgan. Bugungi kunda ham shu dolzarbligini yo‘qotmagan holda mehnatkashlar ongini shakllantirish yo‘lida, barkamol avlod tarbiyasida vosita sifatida asosiy omillardan bo‘lib qolaveradi. Har bir xalq o‘z hayoti, ma’naviyati va an’anasi asosida o‘z milliy qadriyatlariga mos musiqiy cholg‘ular yaratgan. O‘zbek xalqining barcha udum va qadriyatlari, milliy an’analarini aks ettiruvchi dutor xalqimizning sevimli cholg‘usidir. Amaliyotda, dutorning behisob ijrochilik namunalari shakllanganligi har bir yoshdagilar, jamiyatning har bir tabaqasida o‘ziga xos o‘rin topgan, xalq orasida eng go‘zal ijro namunalari yuzaga kelgan.

ASOSIY QISM: O'zbek musiqa merosini o'rganish va uni munosib darajada kelajak avlodga yetkazish azal-azaldan ijrochilik an'alarining “ustozdan-shogirdga” qabilida amalga oshirib kelinayotgan mezonidir. “Ustoz-shogird” an'anasi asosidagi an'anaviy musiqa sabog'ini ta'lim tizimida qaror topishi zamonaviy ta'limning eng ahamiyatli bosqichlaridan hisoblanadi. Buni uzluksiz ta'lim tizimi doirasida shakllantirish, hamda uni har bir bosqich talablari asosida tartiblash, avvalo, bilimli mutaxassis tayyorlashning zamini, qolaversa barkamol avlod tarbiyasida muhim ahamiyat kasb etadi. Odatda, ijrochilik masalalari uzoq muddat shug'ullanishni va shunga mos munosabatni talab etadi. Albatta, cholg'u ijrochiligida uning texnik o'zlashtirish darajalarini ta'limning boshlang'ich va o'rta bo'g'inlarida o'zlashtirish maqsadga muvofiqdir. Muhimi, ijrochi kasbni o'zlashtirish jarayonida asarni ham tarkiban ham ma'nani idrok etishi va tushungan holda talqin etish ko'nikmalarini hosil qilishi desak, mubolag'a bo'lmaydi. Shu bilan birga, ustoz-shogird an'anasini o'zlashtirish va fazilatlarini saboq jarayonida shakllantirish sozandalar uchun juda ahamiyatlidir. O'zbek mumtoz musiqa merosi ko'p ma'noli monumental asarlarni o'zida mujassam etgan. Ularning munosib va go'zal talqinlari mumtoz va zamonaviy ustoz sozandalar tomonidan ijro etilib kelinmoqda. Ustoz-shogird ta'lim uslubining muhim qirralaridan biri ana shu ijrochilikda yuzaga kelgan

“individual”, ya’ni shaxsiy ijro talqinini tinglab o’zlashtirish ekanligini e’tirof etish joizdir. Lekin dutor ijrosida yangrayotgan asarni har bir sozanda o'zgacha jilo bilan, o'ziga xos ijro etishi bilan ajralib turadi.

Ma'lumki, Oz'bekistonning birinchi Prezidenti Islom Karimov o'zining “Yuksak ma'naviyat –yengilmas kush” asarida: -“...agar insonning qulog'i yengil-yelpi, tumataroq ohanglarga o'rganib qolsa, bora-bora uning badiiy didi, musiqa madaniyati pasayib ketishi, uning ma'naviy olamini sohta tushunchalar egallab olishi ham hech gap emas. Oxir –oqibatda bunday odam Shashmaqom singari milliy merosimizning noyob durdonalarini ham, Mosart, Betxoven, Bax va Chaykovskiy kabi dunyo tan olgan buyuk kompozitorlarning asarlarini ham qabul qilishi qiyin bo'ladi”¹, -deb yozganlar. Bundan xulosa shuki, mumtoz musiqamizning, maqomlarimiz tarixini, ijrosini o'z yurtimizda o'rganmasak, rivojlantirmasak ularni boshqa joyda rivojlantirib bo'lmaydi. Har bir kashfiyot ilmiy-ijodiy izlanishlardan boshlanib, uzoq muddatli yaratilish jarayoni natijasida kelib chiqib kuzatiladi va so'ng tadqiq qilinadi. Bunday jarayonlar yillarni, kerak bolsa, asrlarni qamrab oladi, Yuksak namuna amaliy foydalanishda an'anaga aylanguacha davom etadi.

Ze'ro, kashfiyot an'anaga aylanmas ekan, keng miqyosda qabul qilinmas ekan u xalq mulki, milliy iftixori darajasiga ko'tarilmaydi. Dutor –o'zbek xalqi ma'naviyatining in'ikosidir. Shu bois uzoq o'tmishdan nola-yu sadolari bilan qalblarimizni to'lqinlantirib, inson ruhiga madad berib keladi. Tarixiy yozma manbalarda bayon etilishicha, dutor dastlab XV asrda ilk bor tilga olinadi. O'z asrining musiqashunos allomasi Zaynullobiddin al-Husaynining “Qonuni ilmi va amali musiqiy” risolasida dutor haqida ma'lumotlar zikr etilgan. Risolada tasvirlangan cholg'u sozi zamonaviy dutordan unchalik farq qilmaydi. Mavjud farqlarni esa, asosan dutorlarning shakillanishida ko'rish mumkin. Xususan, cholg'uni dasta qismi qisqaroq bo'lib, kosasi zamonaviy dutorga nisbatan kattaroq (ud sozining kosasidan kichikroq) bo'lganligi qayd etilgan. Dutor va uning tarixi, yaratilishi jarayoni, ommalashish davrlari xususida ham bir qator rivoyatlar mavjud. Sharqning buyuk allomasi Fisag'ursning ilk cholg'uni yaratishga turtki bo'lgan rivoyatini musiqashunos olim I.Rajabov “Maqomlar masalasiga doir” risolasida keltiridi. «Bir kuni Fisag'ursning tushida bir mo'ysafid uning boshiga kelib shunday deydi: «Sen ertaga barvaqt turib, kaddof (paxta tituvchi)lar bozoriga borgil. U yerda senga hikmat sirlaridan biri namoyon bo'ladi». Fisag'urs ertalab kaddoflar rastasiga boribdi va u yerda hech narsani tushunmay qaytib kelibdi. Mo'ysafid shu kuni kechasi tushiga yana kirib, kecha aytgan gapini takrorlabdi. Fisag'urs uyg'onib, ikkinchi marta bozorga borganida, paxta tituvchilar yoyining ipidan chiqayotgan tovush uning diqqatini jalb etibdi. Fisag'ursning ko'ngliga bir fikr kelibdi va u yerda yotgan ot dumining tolasini olib, bir uchini tishlab, ikkinchi uchini qo'li bilan tortib turib chertgan ekan, mayin va yoqimli bir ovoz eshitilibdi. Keyinchalik Fisag'urs qilni ipak ipga almashtiribdi.

So'ng, shu ipni taqib chalinadigan torli cholg'u asbobi yaratish ustida mulohaza yurita boshlabdi. Kunlarning birida Fisag'urs hakim tog' tomon yo'l olibdi. Tog'ning etagida kuchli shamol esib, qandaydir hushtak ovozi eshitilibdi. U yoq bu yoqqa qarab, ichi kavak bo'lib, bo'shab qolgan toshbaqa kosasiga ko'zi tushibdi. Uning bosh, qo'l, oyoq, dumi chiqib turadigan teshiklaridan o'tayotgan shamol shunday tovush hosil qilayotganligini aniqlabdi. «Bir narsaga yarab qolar», deb uni yerdan olibdi. Keyinroq toshbaqa kosasidagi eng katta teshika (tosh baqaning boshi chiqib turadigan yerga) dasta o'rnatibdi va unga ip taqib, chala boshlabdi. Bu tovush chiqaruvchi asbob dastlab juda sodda va oddiy bo'lgan ekan. Insonlar uni o'zaro «barbat» deya atay boshlashgan». Fisag'urdsan keyingi davrlarda yashagan musiqachilar yoqimli ohang taratuvchi mazkur cholg'u (barbat)ni takomillashtirdilar va uning asosida 2-3-4torli musiqa cholg'ularini yaratdilar. Bundan tashqari, endilikda bizlar «dutor» deb biladigan cholg'uning mungli nolasini eshitib g'azabidan tushgan podshohlar haqida ko'plab rivoyatlar ham mavjud. Bularning hammasini dutorning xalq orasida keng tarqalgani, hayot bilan hamnafas bo'lganidan darak beradi, albatta. XIX asrda tadqiqotchilar, o'lkashunos va etnograflar musiqa mahalliy aholining qon-qoniga singib ketganligini qayd qilib o'tadilar. Deyarli har bir o'zbek xonadonida dutor sozini ko'rish mumkinligi va u O'rta Osiyo xalqlarining eng sevimli cholg'u sozi ekanligini yozib, o'z kundaliklarida hamda ilmiy risolalarida bayon etganlar. Dutor Markaziy Osiyoning o'zbek, tojik, turkman va uyg'ur xalqlari orasida keng tarqalgan cholg'ulardan biridir. O'lkamizning musiqa sozlari orasida dutor o'zining mayin, xonaki tovushi bilan alohida ajralib turadi. Ayni paytda bizning Respublikamizda dutor ijrochiligi to'rt asosiy lokal uslubga bo'linadi. Bular: Xorazm, Samarqand-Buxoro, Qashqadaryo-Surxondaryo va Farg'ona-Toshkent uslublaridir. Bu uslublar ichida Xorazm va Farg'ona-Toshkent mahalliy yo'llari alohida ajralib turadi. Nafaqat folklor va klassik san'atida, balki ijrochilikda shu vohalar cholg'u sozining tuzilishi va ijro etilishida o'ziga xos xususiyatlar bilan bir-biridan farq qiladi. Vohalar ijro uslublarining takomillashib borishi natijasida dutor ijrochiligida turli maktablar vujudga keldi. Bu ijro maktablari vohalarining o'ziga xos an'analari, shevalari va urf-odatlarini bilan uyg'unlashib ketgan. Bu, avvalo, cholg'u sozi ko'rinishidagavdalandi. Dutor turlari haqida so'z yuritadigan bo'lsak, tarixiy rivojlanish jarayonida turkman, tojik, uyg'ur, xorazm, o'zbek dutorlari shakllangan. Bular tuzilishi jihatidan unchalik farqlanmasa-da, har holda ko'rinishi, torlari bilan bir-biridan biroz ajralib turadi. Masalan, uyg'ur va tojik dutorlarining bir-biriga oxshashlik tomonlari shundaki, ularning kosasi turkman va xorazm dutoriga nisbatan birmuncha kattaroq bo'ladi. Odatda turkman dutoriga metallardan yasalgan sim taqiladi. Tojik dutorlarini ayrimlari o'zbek dutoriga o'xshaydi. Ular kosasining o'rtacha hajmi bilan bir-biriga yaqin turadi. Shuni alohida qayd etish lozimki, O'zbekistonning o'zida ham dutorlar azaldan ikkixil yasalgan, ya'ni erkaklar

dutori va ayollar uchun mo'ljallangan dutorlar. Erkaklar dutorining kosasi kattaroq, dastasi esa uzunroq bo'ladi. Ayollar dutorlari aksincha, kosasi kichikroq va dastasi ham nisbatan qisqa, ayollarga yarashadigan va nozikroq qilib mohir soz ustalari tomonidan yasaladi. Vohalar va turli xalqlarga xos dutorlarning ko'rinishi ijro an'analariga ham ta'sir etishi muqarrardir. Shu nuqtayi nazardan biz o'zbek, turkman, xorazm dutor ijrochiligi maktablari shakllanishini ko'rishimiz mumkin. Dutor hatto yirik asarlarning yaratilishiga ham asos bo'lganligini qayd etish joizdir. Qadimiy madaniyat o'choqlaridan biri bo'lgan –O'rta Osiyoda yashagan xalqlar jahon fani va madaniyati xazinasiga salmoqli hissa qo'shganlar. Ular musiqa madaniyati sohasida ham juda boy qadimiy merosga egadirlar. O'zbekiston hududida keng tarqalgan cholg'ular xususida to'xtaladigan bo'lsak, shulardan biri dutoridir. Uning juda qadimiylikidan darak beruvchi, Tuproq qal'a miloddan avvalgi IV-III asrlardan topilgan ikki torli cholg'ularning keyinchalik dutor, dombra va qo'biz shaklida takomillashganligini ko'rsatadi. Bu cholg'ular tut yoki o'rik yog'ochidan yasaladi. Ular qovurg'ali o'yima dutor va o'yib ishlangan dutor bo'lgan. Qopqog'i esa tut yog'ochidan yupqa qilib ishlangan. Dutorlar tori sozlanishi bo'yicha kichik oktava «re» notasidan, katta oktava «so'l» yoki «lya», ba'zan esa qo'shtor qilib ham sozlanadi. Bu cholg'u o'zbek an'anaviy musiqa ijrochiligida juda katta ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, u yakka tarzda, jo'rsozlikdaz jo'rnavozlikda va ansambllarda o'z o'rniga ega. Og'ir kuylar yakka tarzda ijro qilinganda dutor shunday bir mungli va sehrli ovozga egaki, insonning ruhini tinchlantiradi va ma'naviy oziqlantiradi. Agar, sho'xchan va tez quvnoq kuylar ijro qilinsa, tinglovchining qalbini quvontiradi va zavq bag'ishlaydi. Dutor cholg'usi boshqa cholg'ularimizga qaraganda zarblar jihatidan ham keng imkoniyatlarga ega. Shuning uchun ham xalq kuylari, maqomlarning qashqarcha, soqinoma, ufor kabi sho'xchan taronalari bu cholg'uda o'zgacha jarang topadi. Jo'rnavozlikda «dutor» va «tanbur» cholg'ulari ijrosidagi kuylar bir biriga hamohangdir. Xususan, bu cholg'ularda ijro qilinadigan kuylar yoki ashulalar misolida ko'rishimiz mumkin. Bu cholg'ular bir birini shunday to'ldiradiki ulardan go'zal yangi bir ohang paydo bo'ladi. Dutor cholg'usining yana bir muhim jihati shundaki, bu sozda yakka ijro qilinganda o'ng qo'ldagi zarblarning «usul beruvchi» vazifasini bajarishi aksariyat hollarda doirasiz yakka ijro qilinishiga sabab bo'ladi.

O'zbek an'anaviy musiqa ijrochiligida keng tarqalgan ijro amaliyotida tanbur, rubob, dutor, g'ijjak, chang, nay, surnay, qonun, doira kabi har tomonlama takomillashgan cholg'u asboblari mavjud. Cholg'ularning takomillashuvi ularning ovozig, ovoz diapazoniga, shakllariga ta'sir ko'rsatgan. Dutor cholg'usi manbalarda yozilishicha deyarli o'zgarmagan. Qadimda dutor cholg'usi asosan ayollar tomonidan ijro qilingan va ijro amaliyotida keng ommalashgan. Shu bois bo'lsa kerak, dutor sozining mayin va xonaki ovozga egaligi bizgacha o'zgarmastan yetib kelgan.

XULOSA: Dutor ijrochiligida zabardast ustozlar ko'p o'tgan. Hammalari ham musiqa madaniyatida benazir iz qoldirgan. Ular o'z ijrolari bilan el qalbidan joy olgan va kelajak avlodga ijro xazinalaridan meros qoldirishgan. Faxriddin Sodiqov, Turg'un Alimatov, Mahmud Yunusov, Zohidjon Obidov, Komiljon Jabborov, Hoji Abdulaziz Abdurasulov, Nurmuhammad Boltaev, Orif Qosimov, G'ulomjon Qo'chqorov, Abdurahim Hamidov shular jumlasidandir. Ulkan iste'dod egalari bo'lgan bu ustoz bastakorlar o'z ijodiy faoliyatlari bilan Borbad, Forobiy, Ibn Sino, Hoja Abdulqodir Marog'iy asos solgan o'zbek an'anaviy musiqa merosining nodir namunalarini targ'ib qilishdi va davom ettirishdi. Sir emaski, milliy musiqa merosi masalasiga yaqin-yaqinlargacha asosan g'arbiy musiqashunoslikda qabul qilingan talablar bilan yondashildi. Shuningdek kompozitorlik ijodi uchun birdan bir xos bo'lgan sabablar umuman zamonaviy musiqiy ijodkorlikning shartli mezonlariga aylandi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Iqbol Toshpo'latov. "An'anaviy cholg'u ijrochiligi" (dutor) Toshkent-2018.
2. Ilyos Arabov. "An'anaviy cholg'u ijrochiligi (Dutor)" Toshkent-2018.
3. Malikaxon Ziyayeva. "An'anaviy cholg'u ijrochiligi" (Dutor) Toshkent-2018